

תקנת רבינו גרשום מאור הגולה

הרב ניר בן נון

פתיחה

אחת התקנות המפורסמות של חכמי ישראל מאז חורבן הבית, ואולי המפורסמת שבהם, היא תקנת רבינו גרשום (או גרשון כפי שמופיע בכמה ראשונים), או בשמה הנוסף חרם רגמ"ה, שלא לישא אשה נוספת על אשתו, וכמו כן, שלא לגרש את אשתו בעל כרחה.

במאמרנו זה ננסה לברר, מדוע רבינו גרשום קבע איסורים אלו? מה תוקפה של התקנה? ומהם גדריה: האם הוגבלה לזמן, ואם כן, עד מתי? להיכן התפשטה, ועד כמה היא מחייבת אותנו? והאם בכחנו אנו להתירה היום? אם כן, באלו מקרים?

בבירור חרם זה דנו גדולי הדורות מאז ועד עתה. שאלות בנושא זה נתגלגלו לפתחן של גדולי הפוסקים, מכיון שהנושא נוגע בהקמת משפחה, ניהול חיי אישות תקינים ובריאים, ונושאים כאובים, שנוגעים בעקריות ועיגון. לכן מובנת ההתעסקות הרבה והרצינית בגדרי החרם, אופני התרתו, והרלוונטיות שלו בימינו.

התקנה ומקורה

בבואנו לדון בתקנה עלינו לתור אחר מקורה ושורשה. אך טבעי הוא שנמצא אזכור לכך בדברי רבינו גרשם עצמו. כמו כן, עלינו להכיר ולו במעט את מתקנה - רבינו גרשום, אשר זכה לתואר החריג "מאור הגולה", ומכך להבין את עוצמתה וחומרתה, שתתגלה לנו אי"ה בדברי הראשונים והאחרונים ויחסם לתקנה.

רבינו גרשום בן יהודה הוא המנהיג הרוחני המפורסם של יהדות אשכנז בשנות התהוותה. הוא נולד בשנת ד"א תש"כ (960) לערך, ונפטר בשנת ד"א תשפ"ח (1028). ברוב שנותיו חי במגנצא ושם הקים את ישיבתו, שהיתה המרכז העיקרי של לימוד תורה באשכנז באותה תקופה. רבינו גרשום חי בסוף תקופת הגאונים

ותחילת הראשונים. הוא זה שהקים עולה של תורה בצרפת ובאשכנז (באותם ימים מרכז התורה שכן בבבל, בישיבות הגאונים סורא ופומבידיתא), ולא בכדי זכה לתואר הרם "מאור הגולה". רבים מתלמידיו ותלמידי תלמידיו כתבו פירושים לתלמוד. המפורסם שבהם הוא רש"י, שלמד אצל ר' יעקב בן יקר ור' יצחק בן יהודה - שניהם תלמידים של רבינו גרשום.

כפי שנאמר לעיל, חיפשנו את התקנה בכתביו של רבינו גרשום (שו"ת רגמ"ה, ופירושו לש"ס שרובם נכתבו ע"י תלמידיו בשמו), אך מה גדלה הפתעתנו, שהתקנה עצמה לא מוזכרת על ידו ישירות. ולפלא הוא, שהרגמ"ה עצמו בשו"ת סימן מב פוסק לגבי אדם שרוצה לישא אישה נוספת על אישתו מחמת שרוצה בנים, ואשתו הנוכחית זקנה והלה מסרבת לכך ותובעת גט וכתובה, אחרת מהידוע לנו מתקנתו. ולהלן השאלה והתשובה:

ראובן נשא אשה ואחר כך נשא אחרת. והראשונה הקפידה ותבעה גט וכתובה, וענה ראובן: רוצה אני לנהוג בך משפט הנשים, ומה שנשאתי אחרת להיבנות ממנה, שאת זקנה ואין את ראויה לבנים, ולא אתן לך גט ולא כתובה, [נראה דהדין עמו], דאמר רבא: נושא אדם כמה נשים על אשתו, והוא דאית לי למיקום בסיפוקיה. ואם רוצה להתגרש דינה כמורדת. ואף על גב דפליגי ר' יהודה ורבנן, ורבותינו חזרו ונמנו שמכריזין עליה [ודרש] ר"נ הלכה כרבותינו.... ומיהו רבנן [דאתו] בתר הוראה תקינו למשקל מינה אפי' מאי דתפסה, ולתן לה גט לאלתר, כדי שלא תצאנה בנות ישראל לתרבות רעה, וכן עמא דבר, ואין לזוז הימנה, וכי מפקינן מינה עיקר כתובה ותוספת אבל נדוניא שלה אפי' [בעקרה] נוטלת נדוניתא, ואם רוצה להתגרש בלא כתובה, והוא אינו רוצה לגרשה צריכים לכופו שיתן לה גט כדתניא: יקריב אותו - מלמד שכופין אותו. יכול בעל כרחו? ת"ל לרצונו. הא כיצד? כופין אותו עד שיאמר רוצה אני, וכן הדין. גרשום בר' יהודה.

מתשובתו עולה, שאכן צודק האיש, ויכול הוא לישא אשה על אשתו כשבאפשרותו לדאוג לכדי מחסורם, והיכא שרוצה להתגרש נחשבת כמורדת, שיוצאת בלא כתובה ותוספת כתובה ורק בנדוניא מחויב. ואם רוצה להתגרש כך

בלא כתובה, והוא מסרב לגרשה, כופין עליו עד שאומר רוצה אני. אם כן, מניין לנו שאכן רגמ"ה תיקן תקנה זו? ואם אכן תיקנה כפי שיתבאר בהמשך, נצטרך להסביר את פסיקתו זו (בעזה"י נדון בשאלה זו בפרק העוסק במהות וגדרי התקנה).

תקנות רגמ"ה - והם לא מעט, מופיעים בפעם הראשונה במחזור ויטרי (המיוחס לתלמיד רש"י שרוב פסקיו ומנהגיו מיוחסות לרש"י), וכמו כן במקורות מאוחרים יותר - בכלבו (רבי אהרן מלוניל), ובמהר"ם מרוטנבורג (כלולים עם תקנות נוספות מקדמונים וגאונים), כמעט מילה במילה. ונביא את חלקן ממחזור ויטרי סימן תקעו:

והחרם. ששם רבינו שלא לישא שתי נשים אין להתירה רק במאה אנשים משלש קהילות משלש ארצות כגון אניוב נורמדיאה צרפת. גם אותם לא יסכימו עד אשר יראו טעם מבורר להתיר. ושתהא כתובתה צרורה ומונחת ביד נאמן במעות או במשכנות: והחרם שמקבלים איש ואשה צריך כמו כן מאה להתיר. אבל אין [צריך] משלש ארצות...

חומרת התקנה והחרם

על חומרת התקנה ניתן לעמוד קודם כל מהתקנה עצמה, שעל החרם שלא לישא שתי נשים, שלא ניתן להתירה רק ע"י 100 רבנים מג' מקומות שונים, בניגוד לשאר חרם שמקבלים בין איש לאשתו, דלא בעינן מג' ארצות. כמו כן ניתן ללמוד מתשובת הר"ן שנצרך לכך, ושימו לב באיזה יראה וכבוד מדבר הר"ן על החרם (אע"פ שהיה חכם ספרדי שבאיזור שלו לא נהג כנראה החרם לגבי נשיאת שתי נשים, כמתבאר מסימן מח). ונביא מעט מדברי קדשו, במענה לשאלה על אדם שנשבע לחבריו שיעלה עמם לא"י יחדיו, ועתה אשתו אינה מוכנה, וגם הוא לא רוצה לגרשה בגלל זה, ורוצה לבטל השבועה:

תשובה: אני מיראי הוראה אני וכל שכן בהיתר שבועה חמורה כזו, שראוי לכל בעל נפש לברוח מזה כבורח מן הנחש, אבל מה אעשה ולפני שני דרכים כל אחד חמור מאוד: חומר השבועה, וחומר עגון האשה.

ולפיכך אני מוכרח לכתוב לך דעתי, והוא שקרוב אני לומר, ששבועה זו אינה צריכה היתר חכם דהוה ליה נשבע לעבור (את) [על] המצוה, לפי שאין האיש רשאי להניח את אשתו ולילך לו, דמחויב לה מדכתיב (שמות כא י) שארה כסותה ועונתה לא יגרע.

... וכי תימא יתן לה גט שהרי האשה מתגרשת בעל כרחה, ונמצא שיהא מותר ללכת בכל אותן מקומות שירצה וחיילא שבועה, אף בזה אינו רשאי מפני הקנס שיש בדבר מצד המלכות כאשר אמרתם, **ולא עוד אלא שאנו מוחזקים שיש חרם הקהלות בדבר או תקנת רבינו גרשום ז"ל, ודבר זה פשט איסורו בכל ישראל, שלא שמענו ולא ראינו אשה מתגרשת בעל כרחה, ואין אומרים לו לאדם לפרוץ גדרן של ראשונים כדי לקיים שבועתו**, שהרי אפילו איסורא דרבנן דוחה של תורה בשב ואל תעשה, וכיון דלגרש אינו רשאי אף להניחה עגונה ולילך לארץ ישראל אינו רשאי ונמצא שקרוב הדבר ששבועה זו אינה צריכה היתר חכם אלא בטלה היא מאליה. וכיון שהדבר כן יכולין אנו לסמוך בהיתר שבועה זו על דברי המתירין, ושלא נחוש לחומר מעוטן של אוסרין.

וכמו כן, מתשובת הר"ן סימן מ"ח, לגבי אדם שנשא אישה בצרפת ועבר לקשטיליא, שם לא נתפשטה התקנה, אם יכול לישא - ומשיב לחכם אחד שהפנה לו את השאלה, ובדעתו לאפשר לאותו אדם לשאת אישה נוספת, ומשיב לו הר"ן:

אלו דברידך. והם **אצלי** דברי תימה דמתניתין דפרק מקום שנהגו אינה ענין לנדון שלפנינו כלל, **דהתם מיירי במנהג שנהגו אנשי העיר מעצמן ואותן המנהגים הן נקבעין על דרך זה שאדם חשוב בעיר מנהיג איסור בדבר אחד לעשות סייג לתורה ובני עירו נשמעין אליו ונוהגין איסור בדבר ובניהם אחריהם**, מפני שראו אבותיהם שהיו נוהגין איסור בדבר אף הן נוהגין איסור כמותם דור אחר דור, וכל מי שבא לאותה העיר גם כן חייב לנהוג כמנהגם הם מתקנת חכמים, ובכי האי גוונא ודאי מי שיצא משם ואין דעתו לחזור אין נותנים עליו חומרי אותו מקום שיצא משם, **אבל בית דין הגדול שהחרים דבר אחד על כל אנשי גלילותיו**

עליהם ועל זרעם וקבלוהו עליהם, איני רואה מתוך אותה משנה דכל היכא שאחד מבני בניהם מאותם שהחרם היה חל עליו בעודו במקומו שנאמר שמפני שיצא ממקומו יהא מסולק החרם מעליו לפי שחרם זה אין המקום גורם אותו אלא אקרקפתא דגברי רמי, ודקא אמרת שלא יהא חרם רבינו גרשום ז"ל חמור מאיסורא דאורייתא והבאת ראייה ממגרומתא דרב ושמואל, גם זו אינה ענין לנדון דידן כלל משום...

.....ולפיכך איני רואה היתר לחרם זה שלא מדעת האשה. אבל מדעת האשה בזה יש לדון דאפשר דמדעת האשה יש לו היתר, ולא עוד אלא שיש לדון שאפי' היתר אין צריך שכיון שחרם זה לתקנת האשה נעשה והיא אומרת אי אפשרי בתקנת חכמים כגון זו שומעין לה ואינו צריך היתר.... וכל כה"ג חרם ב"ד הגדול כר"ג ז"ל אי אפשר להתירו, ולא עוד אלא שאפי' נאמר שלתקנת האשה בלבד נעשה אפשר כי הרב ז"ל חשש שמתוך שהנשים כפופות לבעליהן אם יספיק נתינת רשותה או להתיר החרם מדעתה שמא יקניטנה בעלה עד שתרצה, ולפיכך איני מכניס עצמי בנדון זה אלא אני מניח הדבר לחכמים הצרפתיים שהם יודעים היאך פשטה תקנה זו במקומם והיאך היו נוהגים בה שעל פי אותו הדרך ראוי לנהוג ולהורות.

מתשובות אלו רואים עד כמה הר"ן מגדולי הראשונים לא מעז להקל מעצמו בחרם ומניחו לחכמי הצרפתיים הבקיאים בתקנה שפשטה במקומם. כמו כן, הבה נשים לבנו לכך, שהר"ן לגבי התקנה של רגמ"ה, שלא לגרש בעל כרחיה של האשה, כתב שנתפשטה בכל המקומות (או מחמת הרגמ"ה או תקנות מקומיות), לעומת שלא לישא שתי נשים, שלא נתקבלה במקומו של הר"ן שהתגורר בספרד. ואין מקום כאן לפרט את היחס המלא יראה והוד שנהגו חכמי אשכנז בתקנה זאת, דבר שגרם לרבים מהראשונים לדון בגדריה ולמה נתכוין רגמ"ה בתקנתו ועד כמה יש להרחיק לכת ולהחמיר בתקנה והתרתה.

גדרי התקנה ובאלו אופנים ניתן להתירה

בגדרי התקנה והחרם של רגמ"ה נחלקו גדולי הראשונים האשכנזים שבארצותיהם פשטה התקנה, מחלוקת שנתנה אותותיה אצל האחרונים - בהם רמ"א, ב"ח, חלקת מחוקק, בית שמואל, נודע ביהודה, חתם סופר ורבים אחרים. כמובן, שבמאמרנו זה לא נוכל לדון בכל פרטי המחלוקות. אך ניתן לומר, שהמחלוקות המרכזיות הם בגי' נושאים מרכזיים:

א. האם רגמ"ה גזר גם במקום מצוה: כגון יבמה, אישה עקרה שלא ילדה 10 שנים, וכמו כן בעוברת על דת, נטרפה דעתה וכדומה.

ב. תוקף התקנה - האם היא מוגבלת בזמן או שמא התקנה עולמית?

ג. באופני ההיתר של התקנה שע"י מאה רבנים, מתי וכיצד?

כפי שכתבנו בפתיחה, שאלת נשיאת אשה על אשתו הגיעה לפתחן של גדולי ישראל פעמים רבות, ולעיתים בנסיבות טרגיות וכאובות, כמו השאלה שנשאל הרשב"א, ומתשובתו נבין קמעא על גדרי התקנה וחומרתה. הרשב"א (בשו"ת החדשות סימן קנז) מתבקש להתיר לאדם שאשתו נטרפה עליה דעתה, לשאת אישה נוספת על אישתו. ולהלן השאלה והתשובה:

לר' יעקב האשכנזי י"א

שאלת זה כמה שנים אשר סדרתי טענותי מעזרתך, ואני מעוגן ושרוי בלא טובה, כי האשה אשר נתן השם עמדי מדת הדין פגעה בה, והולל שכלה ודעתה נסכל ואין בה דעה להרע או להיטיב, כאשר ראית מורי בכתב הר"ר ברוך שהעידו העדים בפניו כן כאשר כתבת, וכתב ידו נתקיים בפניך. ועוד העיד הר"ר מנחם האשכנזי רק בפניך. **ועתה מורי הצילה נפשי משחת, והורני אם מותר אני לישא אשה אחרת, וסתום פי הפותחים אם ילעיגו לומר שלא כדין עשיתי מחמת חרם רבינו גרשום זלה"ה.**

תשובה תקנת רבינו גרשום ז"ל לא ראיתיה ולא פשטה בכל ארצותינו ובגלילותינו. והדעת נותנת שהרב לא עשה תקנתו לחלוטין בכל הנשים ובכל המגרשים. שלא עשה אלא לגדור בפני הפריצים וההוללים המתעללים בנשים לגרש שלא כראוי, אבל לא עלה על דעתו שתתפשט

תקנתו אפילו באותן שאמרו חכמים שיוצאות שלא בכתובה, כגון עוברת על דת וחברותיה השנויות בפרק המדיר, ואפילו זנתה בפניו, ושלא יוציא האשה הרעה מתוך ביתו וכו'.

....וכן במי ששהתה עשר שנים ולא ילדה, שכופין אותו לישא אשה אחרת כדי שלא יבטל. היאמר אותו צדיק שלא יקיים שום איש משום אשה כאילו לגרש או לישא אשה אחרת עמה, זה אינו עולה על דעת שיגזור הרב כן. ועוד שהיא גזירה שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בה. ועוד אפילו היו לו ממנה זכר ונקבה כדעת בית הלל, אסור הוא לעמוד בלא אשה, שאפילו נצל מעבירה מהרהור עבירה לא ינצל, כדאמר רב נחמן אמר שמואל בפרק הבא על יבמתו, אף על פי שיש לו לאדם כמה בנים אסור לעמד בלא אשה שנאמר לא טוב היות האדם לבדו, ותניא ר' יהושע אומר נשא אשה בילדותו ישא בזקנותו היו לו בנים בילדותו היו לו בזקנותו שנאמר בבקר זרע זרעך וגו' אמר רב מתנה הלכה כר' יהושע. ומכלל דברים אלו כן, נראה לי שלא עשה אותו צדיק תקנה זו אלא מפני הפריצים ההוללים שתולים מעשיהם בדברים בטלים, אבל באלו שאמרנו שהוא מן הדין ומן החיוב לגרש או לישא אחרת, בזה לא גזר הרב. ואפילו היתה אותה תקנה עולמית, כל שכן ששמענו שלא גזר אלא לזמן ידוע, והוא לסוף האלף החמשית. ולפיכך לפי מה שיראוני עיני לדון בדבר ואמד הדעת בגזירת הרב לא פשטה הגזירה בכל מה שאמרנו, ושלא הייתה כוונת אותו צדיק לכך, ומותר אתה.

מדברי הרשב"א יוצא לנו כמה עניינים חשובים :

א. התקנה אינה בכל הנשים והמגרשים, והיא נבעה ממציאיות עגומה שהיתה בתקופתו ובאיזור מגוריו של הרגמ"ה, שהיו פריצים המתעללים בנשותיהם ומגרשים אותם סתם שלא כראוי.

ב. "לא עלה על דעתו (של רגמ"ה) שתתפשט תקנתו אפילו באותן שאמרו חכמים שיוצאות שלא בכתובה, כגון עוברת על דת וחברותיה השנויות בפרק המדיר,

ואפילו זנתה בפניו, ושלא יוציא האשה הרעה מתוך ביתו וכן במי ששהתה עשר שנים ולא ילדה, שכופין אותו לישא אשה אחרת כדי שלא יבטל".

ג. התקנה מוגבלת בזמן עד סוף האלף החמישי.

חיזוקים לשיטתו של הרשב"א, שהינו חכם ספרדי השוכן במקום בו לא נתפשטה הגזירה, מקבלת סימוכין מגדולי הפוסקים, תלמידי הפוסק האשכנזי הגדול מהר"ם מרוטנבורג, הלא הם הרא"ש והמרדכי. ונביא מעט מדבריהם על מנת לאשש את דברינו:

שו"ת הרא"ש כלל מב סימן א

דין (ריב) לא ידעתי אחקרהו, צדק צדק ארדפהו, ממים רבים אדלהו. **יורוני חכמי מיגנצא ואופנהים וורמשא שפטרא.** על ראובן שנשא אשה ושהה עמה יותר משנתיים, ונדע לו שהיא נכפית והוציאה מביתו; והנה תובעת ממנו שאר כסות ועונה, והוא משיב, שהדבר ידוע שאין הדעת סובלתה להסתופף אצלה, גם סכנה יש בדבר, וחפץ לגרשה וליתן לה את כל אשר לו, ועני הוא, ואינו משיג לוטרין היילוייש. ומטיבותיכו נדין לפניכם כתלמיד לפני רבותיו. אמת הוא שחכמי הגמ' אמרו: בין שנולדו בו מומין גדולים, בין שנולדו מומין קטנים, כופין אותו להוציא. **ורבינו גרשום מאור הגולה ז"ל פי' בתשובה אחת,** דנכפה הוי מום גדול. ובאשה אמרו חכמים: אם נולדה בה מומין, נסתחפה שדהו, ואם בה לגרשה, צריך שיתן לה כתובתה. ועתה, בימי חכמי הגמרא, אם אירע מום זה באשה, בעלה היה מגרשה ומתחייב לה כתובה, ויפרע מה שנמצא בידו, והשאר באשר תשיג ידו. **ועתה, שתיקן הגאון רבינו גרשום ז"ל, שאין לגרשה בעל כרחה,** איך יתכן שיתחייב לה שאר כסות ועונה, אם כן, יפה כח האשה הרבה מכח האיש. דאלו נולד מום זה באיש, אין אנו אומרין: יכפוה להיות אצלה, אלא כופין אותו להוציא ויתן כתובה, ואם נולד באשה, יכפוהו להיות אצלה ולפרנסה. השתא באיש, שאינו מוציא אלא לרצונו, כופין אותו להוציא ויתן כתובה, אם נולדו בו מומין, אשה, שמתגרשת בעל כרחה, לא כל שכן? **אלא שרבינו**

גרשום עשה גדר לדבר, וכי לאו קל וחומר שלא עלתה על לבו על כיוצא בזה, לעגן האיש לבטלו מפריה ורביה? אלא ודאי יגרשנה ויתן לה כתובתה, כי כולי האי לא ייפה בתקנתו כח האשה מכח האיש; אך כי ראה הדור פרוץ, ומזלזלין בבנות ישראל בזריקת גט, ותקן להשוות כח האשה לכח האיש: כמו שהאיש אינו מוציא אלא לרצונו, כך האשה אינה מתגרשת אלא לרצונה. אבל לא יתכן כלל לומר: במקום שהאיש כופין להוציא, לא יגרשנה בעל כרחה; ואף אם תמצא לומר שהשוה מדותיו, ששום אדם לא יגרש בעל כרחה, מכל מקום, במה שהאיש כופין אותו להוציא, אף האשה כופין אותה לקבל גט. ואם תמאן לקבל, ימנע ממנה שאר כסות ועונה, ואינה יכולה לומר: אין רצוני לקבל גט עד שיתן לי כתובתי, דזו אינה טענה, כיון דמן הדין היא חייבת לקבל גט, כאשר הוכחתי... הרי כתבתי לכם עניות דעתי; ואתם רבותי, הורוני דעתכם, תורוני ואעשה, ושלומכם ישגא לעד. אשר בן ה"ר יחיאל זצ"ל.

אם כן, גם מדברי הרא"ש רואים:

א. שרגמ"ה תיקן התקנה: "כי ראה הדור פרוץ, ומזלזלין בבנות ישראל בזריקת גט, ותקן להשוות כח האשה לכח האיש: כמו שהאיש אינו מוציא אלא לרצונו, כך האשה אינה מתגרשת אלא לרצונה".

ב. בנכפית לא יתכן לומר שרגמ"ה תיקן שלא יוכל לגרשנה בעל כרחה, שכן אף האשה יכולה להתגרש ממנו בעל כרחו במוכה שחין ונכפה.

ג. הרא"ש מוסיף, שגם אם רגמ"ה השווה מידותיו שאסור לגרשה בעל כרחה – בכהאי גוונא שכופין אותו לגרש, כגון שהוא נכפה, אף היא מתגרשת בעל כרחה. ונראה, שהרא"ש עצמו מתלבט עד כמה החמיר רגמ"ה בתקנתו, ויש לדון כיצד יפסוק בלגרש אשה בעל כרחה במקום מצוה, כגון שנשואים 10 שנים ללא ילדים.

ד. תקנתו של רגמ"ה היא שלא לגרש אישה בע"כ ותקנה זו רק במקום שאין האשה מחוייבת לקבל הגט, אבל במקרה שחייבת לקבל הגט, כגון בנכפית, שאף אותו כופים לגרש אם היה נכפה (וכן בעוברת על דת וכדו' יכול לגרשה בע"כ).

והמרדכי ביבמות (רמז קה) הבין, שהרא"ש פסק לגבי שהה עשר שנים שיכול לגרשה:

ומתקנת רבינו גרשום ואילך שתיקן שלא לגרש אשה בעל כרחא, צריך עיון אם יש לגרש בעל כרחא בשהה עשר שנים, והאשר"י פסק לגרש ועיין באלפסי.

והמרדכי ביבמות רמז קיג אף מביא תשובה מפורשת של הרגמ"ה שהתיר לגרשה בע"כ לאחר 10 שנים בלא ילדים:

תשובת רבינו גרשום: איש ואשה עמדו יחד ה' שנים ולא היו להם בנים, ולא ראתה האשה דם כי אם לפרקים, ולא בוסת קבוע, רק לוי' שבועות פעם א', וכך היה לה ג' פעמים, ושהתה פעם רביעית ארבע חדשים שלא ראתה, והיתה סבורה להיות מעוברת ולא נתעברה, וחזרה למנהג הראשון שלשה פעמים וברביעית לארבע חדשים, ואח"כ ראתה לשלשה שבועות. והאיש מריב עמה: הנה גבורת אנשים - לי למה אינך מתעברת? והאשה אמרה: אמת הדבר, וגם אני סבורה הייתי להיות מעוברת, ואפשר שמוזלך גרם. **השיב רבינו גרשום מ"ה: האיש הזה ישהה עד עשר שנים - ואם לא תלד יוציא ויתן כתובה.** ואף על פי שאינה רואה כשאר נשים לא תפסיד כתובה, שאין זו קרויה איילונית, דאין הדם מסימני איילונית, דתניא אלו סימני איילונית, הלכך אף על פי שאינה רואה יש לה כתובה, וכ"ש זאת שהיא רואה אבל אין לה וסתה שלא תפסיד כתובה, **ואחר שישהה עמה י' שנים אם לא ירצה לגרש כפינן ליה משום ביטול פריה ורביה דכל כמה דאגיז בה לא נסיב אחריתי**, דאמר רב יהודה אמר רב: אין מעשים אלא לפסולות. כי אמריתה קמיה דשמואל אמר לי: כגון אלמנה לכ"ג וכו' א"ר תחליפא בר אבימי: אפילו נשא ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, מעשינן ליה לאפוקה, וכי נפקא שקלה כתובה עכ"ל:

ולפי דברי מרדכי אלו, נוכל לענות על השאלה שהקשינו בתחילת המאמר על רגמ"ה עצמו שהתיר לו לגרש לאשתו זקנה שאינה מוכנה שישא אישה נוספת

בעל כרחה, שבאמת לא עלתה על דעתו של רבינו מאור הגולה לתקן תקנתו במקום מצות פריה ורביה. וכך כותב במפורש רבי יהודה בן אשר - בנו של הרא"ש - בספרו "זכרון ליהודה" סימן פט:

תשובה לרבינו גרשום זצ"ל: אשה ששהתה עשר שנים אצל בעלה ולא ילדה, נהי שאין כופין אותה שתטול כתובתה וגיטא, מתירין לו לישא אחרת - דאדעתא דהכי לא גזר רבנו גרשום.

וכמו כן, שמא התקנה לא היתה במקום יבום, וכך משמע מהמרדכי - יבמות רמז לא:

מיבעיא דאם אין ליבם אשה, דלא כייפינן ליה לחלוץ, אלא אפילו יש לו אשה כבר, ואמרינן פרק הבא על יבמתו: הנושא אשה על אשתו - כופין אותו ליתן כתובה, וגם יש בינינו חרם קדמונים שלא לישא שתי נשים, אפילו הכי לא כייפינן ליה לחלוץ, **דשמא כיון דממילא נפלה, דהקנו לו מן השמים - לא מיקרו שתי נשים**, וגם לא שבקינן ליבם, כיון דמצות חליצה קודמת, וכן כתב ראבי"ה, דאין כופין אותו לחלוץ.

אך לא נחשה ונאמר, שרבים מגדולי אשכנז ובראשם המהרי"ל, לא הרשו לגעת בתקנת הרגמ"ה, וסוברים שרגמ"ה תיקן בכל ענין ומצב, ולהלן פסיקתו:

ואם הענין כך שאסור לגרש, עדיין היאך נתיר לו לישא אחרת, כי כן כתב כמדומה מהר"ם וז"ל על השוטה התירו כל רבותינו להתיר חרם רבינו גרשום ע"י ק' ת"ח מג' מדינות אף על פי שהם מלכות אחת ושפה אחת, רק שתהיה בטוחה ממזונותיה ומכתובתה ופרנסתה לדעת רבותינו עכ"ל. והרא"ש השיב אם אין ידו משגת יעשה עתה כאשר תשיג ידו והמותר יבטיחנה בשטרות שלא תתעגן עכ"ל. הרי דלא התירו אלא ע"י ק' ת"ח, והנה מצינו דראבי"ה ומהר"ם החמירו במורדת ולא רצו להתיר לו לישא אחרת אף כי יתעגן, דאין לפשוט יד בתקנת הגאון. ושלוש [מאת] הקטן [יעקב] הלוי.

משמע מכאן, שמהרי"ל הבין שהחרם הוא גם בשוטה ומורדת, ולא חילק בתקנתו, ורק ע"י מאה רבנים ניתן להתיר לו לישא אשה נוספת כפי שקבע

רגמ"ה בתקנתו. המהר"י מינץ שהיה בן 20 לערך כשנפטר מהרי"ל, ממשיך בדרכו של מהרי"ל, ויצא במלחמה גדולה נגד אחד הנקרא בו"ו פאצי"ו גרשון, שכנראה היה בעל אמצעים ומלומד, שנשא שתי נשים, מחמת שאשתו ראשונה עקרה היא - בניגוד לתקנה, ונשען על פסק של רבי אליהו מזרחי, שחרם רבינו גרשום אינו במקום מצוה.

המהר"י מינץ יוצא בחריפות נגד אותו איש ומחרים ומנדה אותו ומאשימו בסכסוך בינו לרא"ם, וטוען שהטעה את הרא"ם, שטען שהרגמ"ה לא תיקן תקנתו במקום מצוה, ומוכיח כן מהמרדכי הנזכר לעיל - ותשובתו של הר"י מינץ הרמתה, שהרגמ"ה גזר גזירתו אף במקום מצוה, ואף ביבמה אין יכול ליבמה מחמת התקנה, היכא שנשוי כבר לאשה אחרת, שכן פסק ריא"ז, ונתלה בעץ גדול - הלא הוא ר"י הלבן. אלא שנדחק לבאר את דברי האביאסף, שתקנת רגמ"ה היתה אף במקום מצות פריה ורביה, אך יבמה דינה חמור יותר, שכן היא זקוקתו מדאורייתא, ובוזה לא היתה תקנת הרגמ"ה, מה שאין כן במצות פריה ורביה, שישנם אופנים בהם אדם פטור, כגון: בן עזאי, שחשקה נפשו בתורה. ולהלן מקצת דבריו:

זבובי מות יבאיש שמן רקח. זבובי מות יבאיש זהו המוחרם גרשון בונפאצי"ו דכתיב חופר גומץ בו יפול ופורץ גדר ישכנו נחש. ואמרין במועד קטן מאי שמתא שם מיתה יביע שמן רקח זה ה"ה אהו' מהר"ר אליהו מזרחי יצ"ו אשר המוחרם משיאו שם רע בעמיו לכתוב עליו שמהר"ר הנ"ל הסכים עמו שמותר ליקח שתי נשים כי גזירת הגאון ר"ג מ"ה ז"ל איננה במקום מצוה לקיים מצות פריה ורביה כי במקום מצוה לא גזר. וראייתו מן המרדכי מפרק החולץ כאשר תשובתו ולשונו לקמן כי הראייה לא שרירא ולא קיימא ואפי' בר בי רב דחד יומא לא יאמר כדבר הזה כל שכן שלא יכתוב. על כן אין להאמין שהתיר ושדא נרגא והתיר גזירת הגאון מטעם זה או שהביא הראייה כי דמיא להאי דינא כאוכלא לדנא. ואח"י יצאה המכשלה הזאת מתחת ידו שותפותי שנשתתף עם בר עבירה כי האי גברא גרמה לו וכן המדה כי כן אירע לעדת קרח שהיו מקרואי העדה כמו שפי' שם רש"י ונתן טעם לדבר ממה שאמרת אוי לרשע אוי לשכיננו. וכל שכן לאנשים רשעים וחנפים

שמושכים עצמם לעבירה ואחרים עמהם ומזיקין לבני אדם בהבטה בעלמא ועל כן אמרו אסור להסתכל בפני רשע.

... אלמא ס"ל לאביאסף משום דאמרו דין הוא שנגזו' עלינו שלא לישא אשה ושלא להוליד בנים אף על פי שלא גזרו מ"מ גורם שאין כופין להוציא במקום ששהה עמה עשר שנים אף על גב דבטיל מפ"ו ולא אמרינן משום מצות פ"ו ניכוף אותו להוציא כדי לקיים מצו' פ"ו ואלו לענין יבום לא אמרי' דיגרום מה שאמרו דין הוא שנגזור על עצמינו כו' וגזירת הגאון שלא יכופו אותה ליבם או לעשות פשרה עמה אלא יחלוץ, **אלא ודאי מצות ייבום יותר גדולה ממצות פריה ורביה ולית דין צריך בשש. והסברא נותנת משום דפ"ו יש לה היתר אם לא מצא אשה שתרצה להנשא לו או שתורתו אומנותו כבן עזאי אבל הכא מייבם אותה בעל כרחה וכן אפילו מי שתורתו אומנותו שהרי היא זקוקתו ומן השמים הקנו לו.**

... והארכתי בדרוש אולי יבין וישכיל המוחרם וישיב מדרכיו הרעים. כי רואה אני וגם ידוע לי שאין בו לא תורה ולא סבר' לא דעת ולא בינה אלא כשדה בור שאין בו צמחים ראויים לבני אדם אלא שרשי ראש ולענה המזיקי' לבני אדם וסימנך הבור רק אין בו מים אבל נחשים ועקרבי' יש בו וממה נפשך מוכח או אין בו ידיע' ולא פלפול ולא טעם **ולא סברא ואינו בר הוראה או אינו בר אמונה או שניהם כאחת ואינם טובים דאילו היתה בו ידיעה כו' היה מוצא לנפשו עזר ותרופה וראייה להתיר על הדרוש כי הדבר נוגע בנפשו ובכבודו והיה לו להראות לאחרים ראייה למה נשאו לבו ליקח שתי נשים, ולא יתלה עצמו בהוראות אחרים ואם אינו יכול למצוא התיר היה לו לחזור מרשתתו אלא ודאי בר עבירה הוא ועל כן אין לסמוך על הוראותיו. וכל הנ"ל מכריחני לומר שמשא שם רע לאהובי ה"ה מהר"ר אליה מזרחי יצ"ו.**

ופסק מהר"י מינץ כריא"ז שאף ביבמה חלה גזירת רגמ"ה:

ר"י א"ז אוסר, כי ז"ל: עכשיו שגזר הגאון על שתי נשים ופשטה הגזירה, והיה היבס ברצון מייבס, אלא שהוא אנוס בתקנתא דרבנן, שאינו יכול לייבס אין להפסיד מה שבידו מה שירש מאחיו. ולמדתי זה מדברי ר"י הלבן ז"ל, שכתב בתחילת מסכת כתובות אהא דמסיק חלה הוא מהו... וכתב ר"י הלבן מכאן אני מדקדק דכל אניס בתקנתא דרבנן אין לו להפסיד מה שבידו ועכשיו אם אמר היבס איני רוצה לחלוץ לך עד שתתני לי כך וכך דוחקין אותו עד שיחלוץ דהשתא כמו תקנתא דרבנן היא שאינו יכול לישא אשה אחרת... וכל שכן כה"ג שא"י מניחין את היבס לדוחק' לשום דבר אלא כופין אותו לחלוץ עכ"ל. הכא נמי הואיל ואניס בתקנתא דרבנן שאין יכול לייבס שאין לו להפסיד מה שירש מאחיו יצחק ברבי משה נפשו בצרור החיים עכ"ל ר"י א"ז. הרי שסובר דגזירת הגאון דוחה מצות יבום ולא אמרינן דבמקום מצוה לא גזר אף על גב דממילא נפלה ליה ומן שמיא הקנו לו.

שימו לב ליחס של המהר"י מינץ לרבינו גרשום:

עוד שמעינן מינייה דגזירת הגאון חשיבא ליה כתקנה שגזרו חכמי התלמוד וזהו דבר גדול, מכל מקום אין לעבור פיו, כי היה חכם גדול וחסיד ותלה עצמו באילן גדול בר"י הלבן. עוד שמעינן מינייה דגזירת הגאון פשטה, ודבר זה כבר כתבתי דבכל מקום סתמא נהגה, אם לא שידוע לנו שלא נהגה, ועל זה הבאתי ראייה מלשון התקנה, ואין להאריך. אמנם כל הנ"ל הכריחני שלא לתלות בוקי סריקי במהר"ר אליה מזרחי יצ"ו לומר שהוא התיר וראייתו מראבי"ה. אבל לבי אמר לי שהוא פסול וזיוף והמוחרם כתב כל זה כי נהג בשכבר להצטרף לכה"ג בענין העדות הפסול שנגבה בסוד בקורפ"ה.

....אכן גליתי דעתי למה אני מסכי' שמהר"ר מזרחי לא הסכים עם המוחרם, כי אין אנו יכולים להתיר גזירת הגאון ז"ל ומה מאד אני מתמיה על המשכילים דרי קהילת קורפא החרדים על דבר ה' יצ"ו למה מועלים ומקילין בחרם הגאון ר"ג מ"ה ז"ל הלא אין ספק בדבר כאשר ימצאו פסקי הראשון ביד אהובי ה"ה מהר"ר מנחם רוש"ו יצ"ו וגם דבריי האחרונים ימצאו ביד הישיש ומשכיל אהובי החבר ר' עזרא

רוש"ו אחיו יצ"ו ולא מבעיא אחרי שקיום החרם בשב ואל תעשה שלא היה להם להקל אלא אפילו היה בקום ועשה לא היה להם להקל בחרם הגאון ז"ל. וכ"ש וק"ו אחרי שהמוחרם עבר גם כן תקנתם דכל העובר על תקנת הצבור בר מלקות הוא כאשר פסק רש"י והמרדכי מביא בשבועות וכן פסק הסא"ז בסוף הלכות מ"ק. לכן הנני מזהירם כפי הכח הניתן לי שלא ימעלו עוד בחרם הגאון ז"ל ובקשתי להח' עזרא רוש"ו הנ"ל שיאמר ויודיע ברבים אשר כתבתי בזה הדרוש במה שידוע לו על כן מכל הנ"ל דבר פשוט הוא כביעתא בכותחא גרשון בוניו פאצ"ו הנ"ל הוא מוחרם ומנודה לשמים ולבריותיו ואין להקל בזה כלל גם אין לסמוך על הוראותיו ולא מבעיא הוראות הנוגעים בעריו ועדיות אלא אפילו סתם הוראות. ואשר הורוני מן השמים כתבתי נא' הטרוד יודא מינץ.

לסיכום, כפי הנראה מהר"י מינץ מחמיר מאד בתקנה זו ולפיו יוצא:

א. הרגמ"ה תיקן שגם במקום מצוה כגון פו"ר ויבום - אין לאדם לשאת שתי נשים.

ב. התקנה פשטה, ובכל מקום מן הסתם נהגה, אם לא שידוע לנו במפורש, שבאותו מקום אינה נוהגת.

ג. התקנה אינה מוגבלת בזמן.

בדרכו זו של מהר"י מינץ, שתקנת רגמ"ה היא בכל מקום, אף במקום מצוה של פו"ר, ואף ביבמה, הלכו רבים מגדולי אשכנז האחרונים - בהם רש"ל, ב"ח, ט"ז, חלקת מחוקק, ורבים נוספים.

מעניינת מאד דעתו של מרן הבית יוסף וכמו כן של הרמ"א בסוגיא נכבדת זו. ועל כן נקדיש פרק שלם ואחרון לפסיקתם של שני עמודי הוראה אלו אשר חיו בסמוך ונראה לתקופת הראשונים.

דעת מרן הבית יוסף

מרן רבי יוסף קארו פוסק בשולחנו הערוך באבן העזר בסימן א סעיף ט, שמעיקר הדין יכול אדם לישא יותר מאישה אחת אם יכול לדאוג מבחינה כלכלית לכולן, ובסעיף שלאחר מכן מתייחס לתקנת רגמ"ה ולהלן דבריו (במודגש):

רבינו גרשום החרים על הנושא על אשתו, אבל ביבמה לא החרים, וכן בארוסה. הגה: אם אינו רוצה לכנוס אלא לפטור (מהרי"ק שורש ק"א), וה"ה בכל מקום שיש דיחוי מצוה, כגון ששהה עם אשתו עשר שנים ולא ילדה (מרדכי פרק החולץ ורשב"א סימן ר"פ /ח"ג סי' תמ"ו/ מהר"ם מפאדווה סי' י"ט). אמנם יש חולקים וסברא ליה דחרס ר"ג נוהג אפילו במקום מצוה ואפילו במקום יבום, וצריך לחלוץ (הגהת מרדכי דיבמות והגהות מרדכי דכתובות וכ"כ נ"י פרק החולץ). ובמקום שאין הראשונה בת גירושין, כגון שנשתטית או שהוא מן הדין לגרשה ואינה רוצה ליקח גט ממנו, יש להקל להתיר לו לישא אחרת (כן משמע בתשובת הרשב"א). וכל שכן אם היא ארוסה ואינה רוצה להנשא לו או לפטור ממנו. **ולא פשטה תקנתו בכל הארצות.** הגה: ודוק במקום שידוע שלא פשטה תקנתו, אבל מן הסתם נוהג בכל מקום (תשובת ר"י מינץ סי' ק"י /י"י/). ועיין ב"ד סי' רכ"ח אם הלך ממקום שנהגו להחמיר למקום שנהגו להקל. **ולא החרים אלא עד סוף האלף החמישי.** הגה: ומ"מ בכל מדינות אלו התקנה והמנהג במקומו עומד, ואין נושאים שתי נשים, וכופין בחרמות ונדויין מי שעובר ונושא ב' נשים לגרש אחת מהן. וי"א דבזמן הזה אין לכופף מי שעבר חרס ר"ג (ב"י סי' פ"ז), מאחר שכבר נשלם אלף החמישי (שם בשם מהרי"ק), ואין נוהגין כן. י"א מי שהמירה אשתו, מזכה לה גט ע"י אחר ונושא אחרת, וכן נוהגין במקצת מקומות (פסקי מהרא"י סי' רכ"ו /רנ"ו/). ובמקום שאין מנהג אין להחמיר ומותר לישא אחרת בלא גירושי הראשונה (שם מנהגי רינ"וס).

ובסעיף יא: **טוב לעשות תקנה בחרמות ונידויים על מי שישא אשה על אשתו.**

מדברי מרן יוצא :

א. תקנת רגמ"ה שלא לשאת אישה נוספת אינה במקום מצוה כגון ביבמה.

ב. תקנה זו לא פשטה בכל הארצות.

ג. לא החרים רגמ"ה אלא עד סוף האלף החמישי ולא יותר. (למד זאת מהרשב"א)

ד. עצה טובה לתקן תקנה זו בחרמות ונדויים זאת שלא לישא אשה על אישתו. (מהרא"ש)

לגבי לגרש אשה בעל כרחא פוסק רבינו בסימן קי"ט סעיף ו :

יכול לגרשה בלא דעתה. הגה: ואפילו אין לו לשלם לה הכתובה ונדונייתה, אינה יכולה לעכב משום זה הגירושין, אלא תתגרש ותתבע אותו מה שחייב לה (תשובת הרא"ש וריב"ש). וכל זה מדינא, אבל ר"ג החרים שלא לגרש אשה שלא מדעתה, אם לא שעברה על דת, וכמו שנתבאר לעיל סי' קט"ו. ואפי' אם רוצה ליתן לה הכתובה, אין לגרשה בזמן הזה שלא מדעתה (סמ"ק סי' קפ"ד). עבר וגירשה בעל כרחא, בזמן הזה, ונשאת, שוב אין האיש נקרא עברין (כל בו). גירשה מדעתה, ונמצא פסול בגט, יכול אחר כך לגרשה בעל כרחא (גי' שם). נולדו בה מומין, ע"ל סוף סימן קי"ז אם יכול לגרשה בעל כרחא. יש אומרים דבמקום מצוה יכול לגרש אשתו בעל כרחא או מתירים לו לישא שתי נשים (מוהר"ם פאדוואה סימן י"ג), (וכמו שנתבאר לעיל סי' א').

השו"ע פוסק בפשטות שמותר בזה"ל לגרש אישה בעל כרחא, ולא מזכיר כלל מחרם רגמ"ה בזה, כפי שכתב לגבי לשאת אישה נוספת בסימן א'. ואולי ניתן לומר, שמרן סובר, שלא היתה בזה תקנה כלל. ואכן, בעיון במקור התקנה שהבאנו בתחילת המאמר ממחזור ויטרי והכלבו, אין איזכור לאיסור לגרש אשתו בע"כ, פרט לכך שהכלבו כותב:

"ואם נתן גט לאשה בעל כרחא ונשאת האיש פטור ואינו עברין, נתן גט

מרצונה ונמצא פסול לחזור וליתן לה בעל כרחא".

משמע קצת שלכתחילה אין לגרש אישה בע"כ, אך אם עבר וגירש אינו עבריין ופטור, אך בהחלט ניתן מלשון זאת להבין אחרת שאין בכך איסור כלל ולכן אינו עבריין. אך מדברי הראשונים והאחרונים משמע שתקנת רגמ"ה כללה בתוכה גם את האיסור לגרש אישה בע"כ וכפי שראינו בתחילת המאמר שכך כתב הרא"ש בפירוש.

ובאמת שגם מרן הסיק שרגמ"ה אסר לגרש אישה בע"כ וכך משמע בתשובה נפלאה המופיעה בשו"ת ב"י בה משיב לרב אחד (ר' יצחק די מלינא) שערער על פסק ב"י ובית דינו, שזכינו לראותה בחסדי ה' עלינו ונביאה בעזה"יית לקמן וזה לשונו שם:

ומה גם כאשר הוגד ליה כי עם היות שהאשכנזי ההוא נשא אשה על פי הוראת חכמים שלמים וכן רבים מצפי' טוב"ב וממצרים הוא מחזיק לתפוס ברש' חרמו עד שיגרשנה וזה דבר שלא חשב אנוש ואפי' ר"ג עצמו בזמנו ובמקומו לא תקן אלא שלא ישא אשה על אשתו אבל אם נשא שיגרשנ' זו לא שמענו ולא עלה על לב אדרב' מאחר שנשאה אם יגרש עובר על חרם ר"ג שתקן שלא יגרשנה בע"כ ומלבד זה אסור לעשות כן להכלים בת ישראל, ובר מן דין, מי עדיף האי מפסולי גט מדרבנן, שאם נשא' לא תצא או מאשה שטבע בעלה במים שאין להם סוף, שאם נשאת לא תצא, כל שכן זו שנשאה בהוראת חכמים רבים וגדולים, שאם ינדו אותו שום חכם או חכמי ידעו נאמנה שהם מנדי' את מי שאינו חייב נדוי, ויחושו לעצמן, ועתידיים ליתן את הדין. וכן מי שקורא אותו עבריין או מנודה ראוי לעונש. ואם אין דין למטה יש דין למעלה, וגם תלמידי החכם המנדה אסור להם להבדל מהאיש ההוא, כי נמצאו מלביינים פני חביריהם שלא כדין, ואף אם יגזור עליהם רבם נדוי שיבדלו ממנו - אסור להם להבדל, כי דברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין? והנה כל מורי הורא' שבעיר הזאת צפת טוב"ב הסכימו לדברי.

סוגיא זאת של לשאת אשה נוספת על אשתו נתגלגלה לפתחו של בית דינו של מרן בצפת, באשכנזי אחד שרוצה לשאת אשה נוספת על אשתו, ומרן התיר לו, ויוצא חוצץ נגד הרבנים האוסרים משום חרם רגמ"ה, וביחוד נגד אותו רב שהזכרנו לעיל, שהעז להחרימו לאותו איש ולגזור עליו לגרש את אותה אשה.

תורף דברי מרן מבוססים על דברי הרשב"א, שהתקנה היתה עד סוף האלף החמישי ולא יותר, וכן על דברי הרא"ם, שבמקום מצוה של פו"ר לא גזר רגמ"ה כלל, ולא עלה על דעתו לאסור בכה"ג. ומחמת שהתשובה היא מסמך נדיר שממנה משתקפת לנגדנו דמותו הגדולה של רבינו ויחסו לספרו הגדול ב"י נביא חלקים נכבדים ממנה.

לאחר שמרן מונה את שאלות החולקים עליו הוא משיב עליהם אחת לאחת באריכות גדולה {בתשובה ישנה התייחסות ארוכה לסתירות בפסקי המהרי"ק, וכן לפסק הר"י מינץ (שמרן היה בערך בגיל 20 כשנפטר מהר"י), ולדברי הרא"ם ומצטט תשובתו} ולהלן דבריו :

תשובה על הראשונה אומר, כי מתשוב' הר"ן שהיה אחר האלף החמישי אין ראייה לסתור מה שכתב הרשב"א, ששמע שלא גזר ר"ג אלא עד סוף האלף החמישי, שודאי לא ראה תשובת הרשב"א ז"ל הנז' וגם לא שמע מה ששמע הרשב"א. לא שמעתי אינה ראייה, שאין אומרים למי שלא ראה את החדש יבא ויעיד, אלא למי שראה. ואין ספק שאילו הר"ן היה רואה תשובת הרשב"א ז"ל שכתב הלכה למעשה לסמוך על ששמע, היה סומך על שמועתו כמו שעשה מהרי"ק. ומהרי"ק, אע"פ שהיה רואה תשובת הר"ן לא היה מניח מלכתוב תשובת הרשב"א מהטעם הנזכר. ומזה תשובה גם כן למה שאמר למה אסמוך אני על מ"ש הרשב"א ושמענו, ואניח סברת הר"ן בתשובה ההיא, שאין זה מחלוקת בסברות, אלא מר שמע ומר לא שמע, ואי הוה שמע הוה מקבל.

...ומה שאמרו שבענין תקנה זו ראוי ומחויב ללכת אחר המחמיר : לו הונח שיהיה כדבריהם, שהיינו מודים שבתקנת רבינו גרשום הלך אחר המחמיר, אינו ענין לכאורה, דהיינו לזמן שגזר, אבל אנו אומרים שפסקה גזירתו מזמן תום האלף החמישי, וכדאי הוא עדותו של הרשב"א לסמוך על שמועתו, שכתב בתשובה הלכה למעשה : ותא חזי מאן גברא משהיד עליה - מהר"י קולון, שהיה מבני צרפת שהיא סמוכה לאשכנז, והם בקיאים בתקנותיהם של אשכנזים, ונראה שהוא מסכים לשמועתו של הרשב"א, שלא גזר רבינו גרשום אלא עד סוף האלף החמישי. ולפי זה, אף על פי שעוד היום האשכנזים נוהגים שלא

לישא שתי נשים, והם אומרים שהם נמנעים מכח תקנת רבינו גרשום - על כרחין צריך לומר, שמנהג אבותיהם שקודם תום האלף החמישי בדיהם, ומרגלא בפומייהו, ולא שייכא בדבר חשש ותקנת רבינו גרשום מ"ה.

בהתייחסות לסתירה בתוך דברי מהר"ק כותב רבינו :

...אני אומר שלפי דבריהם האי לאו קושיא היא לדידי אלא למהר"ק דידי אדידי אבל לפי האמת לא קשיא כלל, שמה שכתב בסימן צ"א שהואיל והפקיר עצמו לעבור על תקנת רבינו גרשום, האי אינו מתכוין לשם מצוה, וכן מה שאמר בסי' קפ"ה שאחר שנתפשטה תקנת רבינו גרשום בכל ארץ אשכנז, שלא לישא שתי נשים, והעובר על זה כעובר על דברי תורה עכ"ל.

איכא למימר דאע"פ שר"ג לא גזר אלא עד סוף האלף החמישי, אין זה ידוע להמון העם והם חושבים כי עדיין היא קיימת, ומפני כך כתב מה שכתב בתשובות ההם. אבל מי שיודע שלא גזר אלא עד סוף האלף החמישי - אין כאן חשש. ולישניה שכתב בסימן קפ"ה דייקא כדברי, שאילו לדברי האומרים שחרם רבינו גרשום היה עולמית, לא היה לו לכתוב אלא - מאחר שנתפשטה תקנת חרם רבינו גרשום בכל ארץ אשכנז, שלא לישא שתי נשים, אין להחזיק שום אחד שיעשי' כן ויעבור על החרם. ומה לו לכתוב: והעובר על זה כעובר על דברי תורה, ולא כתב שהעושה כן עובר על החרם - אלא ודאי משום דלפי האמת, האידנא אחר תום האלף החמישי ליתא לגזירת ר"ג. לפיכך כתב, שאע"פ כן, כיום, שנתפשטה בכל ארץ אשכנז, והם סבורים שמחמת הגזירה של ר"ג הם נמנעים עכשיו מלישא שתי נשים, וכל כך חמירא להו להמון העם דדומה להם שהעובר עלי' כעובר על דברי תורה, אע"פ שלפי האמת עכשיו ליתא לגזירת רבינו גרשום, שאין ראוי להחזיק שום אחד שיעשה כן, ועל דרך מה שאמרו - באתריה דרבי יהודה חמירא להו שביעית.

התייחסות מרן לפסק מהר"י מינץ שהובא לעיל :

...ואם ירצה החולק להעזר מתשובות מהר"י מינץ שכתב להחמיר

ולאסור לישא שתי נשים מכח תקנת ר"ג אפילו במקום מצות פריה ורביה, ותמה על מה שאמרו לו שמהר"ר אליה מזרחי התיר במקום פריה ורביה והוא כתב עליו קודם לכן שמהר"ר אליה מזרחי היה אדם גדול בישראל ולכן לא האמין שיסכים להתיר לישא ואחר כך בא להשיב על התשובה שהראו לו בשם מהר"ר אליה מזרחי שכתוב בה במקום שצריך לקיים פריה ורביה אין לחוש לדברי הגאון ר"ג מ"ה ואין צריך התרה לדבר, כי במקום פרו ורבו לא גזר והביא ראיה מראב"ה מהמרדכי וכו', וכתב על זה: והנה אם כתב מהר"ר אליה מזרחי כנז' לעיל ולא יותר היה אפשר לתרץ דבריו אמנם בדוחק, והיינו מפרשים דבריו שר"ל במקום שצריך לקיים מצות פריה ורביה על מצוות ייבום והיינו כמ"ש ראב"ה עכ"ל. **ודברים תמוהים הם לפרש לשון מצות פריה ורביה על מצות יבום דמה ענין ייבום לענין פריה ורביה דאפי' קיים מצות פריה ורביה מצוה לייבם ואם מהר"י מינץ הרגיש וכתב אמנם בדוחק, כל מעיין יראה, דאפילו בדוחק לא יסבול הלשון פירוש זה.**

ועוד, שהרי תשובת מהר"ר אליה מזרחי בידינו ומפורש בה, דאפילו שלא במקום ייבום התיר במקום פריה ורביה, שהרי זה נוסח דבריו:
שאלתך בנוייה על ארבע פנות וכו' הפנה השנית אם חרם ר"ג מ"ה או חרם הקהל נוהג על דבר מצוה כגון מי ששהה עם אשתו יותר מעשר שנים שקיימא לן דיוציא או ישא אחרת עליה אם חרם ר"ג מבטל זה ולא ישא אשה אחרת עליה גם לא יוציא הראשונה בעל כרחא ואי נפלה היבמה לפני יבם שיש לו אשה שלא יקיים מצות יבום או לא ואח"כ כתב ועל הפנה השנית כבר כתב ראב"ה בתשוב' אחת ומייתי לה המרדכי וכו' מכל הני משמע שלא הית' תקנת ר"ג במקום דיחוי מצוה ושאינ צריך בזה התרה כלל עכ"ל **הרי מפורש שעל מי ששהה עם אשתו עשר שנים היתה השאלה וכן אם נפלה היבמה לפני יבם ועל שתיהן השיב דבמקום מצוה לא גזר דהיינו במקום מצות פריה ורביה אף על גב דליכא מצות יבום וכן על מקום דאיכא מצות יבום אף על גב דליכא מצות פריה ורביה.**

ואני טרם אכתוב על דבריו אומר כי עם היות כי מודעת זאת בכל הארץ גדולת מהר"י מיניץ היותו רב גדול מובהק, לא מפני זה אמנע מלכתוב הנראה לע"ד, שבכמה מקומות בתלמוד מצינו האחרונים חולקים על דברי הראשונים, וכן במפרשים ובפוסקים כמו שהוא מפורסם, כל שכן בנדון דידן דאי מר רבה מה"ר אלי' מזרחי נמי רב גדול מובהק. ומעתה אומר דמסתיין דדייק נפשיה לאשכוחי מאן דיסבור דהלכה כרבי אמי הפך כל הפוסקים.

ועוד שאני בעוניי שותיה דמר מהר"י מיניץ לא ידענא שכתב וכי לית ליה לרבי אמי מצות פריה ורביה ועל קוטב זה סובבים כל דבריו. שאילו היה אומר ר' אמי: לא יגרש את אשתו וגם לא ישא אחרת עליה, היה כדבריו. אבל מאחר שלא אמר אלא כל הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה, הרי הוא אומר שיגרש הראשונה, שהוא אומר דמינה אתי מניעת פרי בטן, וישא אחרת שיפרה וירבה ממנה. ואם כן, אדרבה, מדברי רבי אמי נשמע, שחושש מאד למצות פריה ורביה.

ומה שאמר שאיך יעלה על לב לדמות מצות פריה ורביה למצות יבום אומר אני ודאי ופשוט הוא שאין לדמותם. אבל לאידך גיסא שמצות ייבום אינה נערכת במצות פריה ורביה מכמה טעמי: חדא דמצות פריה ורביה כוללת ונוהגת בכל אדם, מה שאין כן במצות ייבום שאינה נוהגת אלא במי שנפלה לו יבמה. ועוד דמצות פריה ורביה שקולה כתלמוד תורה, שהיא שקולה כנגד כל המצות, שהרי אין מוכרים ספר תורה אלא לתלמוד תורה או לישא אשה - משום פריה ורביה. ומותר לצאת לח"ל לישא אשה ואפילו אם הוא כהן מיטמא באויר ארץ העמים ובבית הפרס כדי לישא אשה, כדאיתא בפ"ק דע"ז - ואילו ביבמה אסור לו לצאת חוצה לארץ, ואפילו הוא ישראל, כדאיתא בסוף כתובות. ומעתה מה דמות תערכו למצות ייבום עם מצות פריה ורביה? הלא מצות פריה ורביה גדלה עד לשמים, ואין ערוך אליה בכל המצוות, ומצות יבום העדרה טוב ממציותה.

ובזה תשובה על כל מה שכתב ומאד תמהני איך יעלה על לב לדמות מצות פרי' ורביה למצו' יבום וכו' עד ולית דין צריך בשש.

ומאחר שזכינו לדין לסמוך על הוראת מהר"א מזרחי להתיר לישא אשה על אשתו במקום פריה ורביה אשיב ידי על הוראתו ואשאל למה כתב שאין צריך התר' לחרם ר"ג במקום פריה ורביה או במקום ייבום אומר שלא נתכוון לגזור על כך שא"כ הא דכתוב בתקנות החרם ששם ר"ג שלא לישא שתי נשים אין להתירו רק במא' אנשים משלשה ארצות קהלות אנגר לומברדיאה צרפת גם הם לא יסכימו עד שיראו טעם מבורר להתיר עכ"ל.

והשתא בשלמא אם תאמר שר"ג סתם גזר על הכל היינו דאיצטריך לשייר כח להתיר במקום מצוה להנהו מאה אנשים אבל אם לא גזר במקום מצוה מה היה צריך לו לשייר כח למאה אנשים להתיר ולפי' נר' **ודאי דעל כרחנו לומר שר"ג סתם גזר לא שנא במקום מצוה לא שנא שלא במקו' מצוה ומפני כך הוצרך לשייר כח למאה אנשים שיתירו במקום מצוה** אלא שמתוך שלא גזר אלא עד סוף האלף החמישי יראו חכמי אשכנז שתקנה טובה כזו אין ראוי להפסיקה והסכימו להמשיכ' עולמ' וכדי שלא יפקפקו בה אמרו שעוד היום תקנ' ר"ג קיימת והעולם סוברים שחרם ר"ג הוא קיים לעולמים וכדי שבמקום מצוה לא יצטרכו לבקש מאה אנשים משלש' קהלו' אמרו שלא גזר רבי' גרשון במקום מצוה וכיוצא בזה מצאנו בתלמוד בכמה מקומו' שהיו סוברים שהלכה כדברי היחיד והיו שונים ודורשים דבריו בלשון רבים וכדי /כדי/ שיקבלו מהם וחכמי אשכנז היו **מסתירים סוד זה שר"ג לא גזר אלא עד סוף האלף החמישי** אלא שבאו הרשב"א ומהרי"ק וגילו סודם והשתא שנתגל' הסוד דהאידינא ליכא חרם ר"ג מי שהוא חוץ מארצות אשכנז וירצ' לנהוג היתר בדבר אין מוחין בידו ובה נתקיימו דברי שמועת הרשב"א ומהרי"ק שהביאם ודברי התשובו' המחזיקי' בתקנו' ר"ג אחר האלף החמישי ונמצאת משנתנו שלימה ונכנסנו בשלום ויצאנו בשלום וכל מן דין סמוכו לנא ויהא רעוא דכל כי הני מילי מעלייתא לימרו משמן. נאם הצעיר יוסף קארו.

ובזה נתחדש לנו שלפי מרן תקנת רגמ"ה היתה בכל עניין, גם במקום מצוה,

וכיון שהתקנה גורפת הרגמ"ה הגבילה בשתי אופנים :

א. ניתן להתירה ב100 רבנים מג' מקומות לאחר בירור.

ב. הגבלת הזמן של התקנה עד סוף האלף החמישי.

ולאחר שזמן התקנה עבר, יראו חכמי אשכנז שתקנה טובה כזו אין ראוי להפסיקה והסכימו להמשיכה עולמית וכדי שלא יפקקו בה אמרו שעוד היום תקני ר"ג קיימת והעולם סוברים שחרם ר"ג הוא קיים לעולמים וכדי שבמקום מצוה לא יצטרכו לבקש מאה אנשים משלש' קהלו' אמרו שלא גזר רבי' גרשון במקום מצוה.

ולפי זה, אף לחכמי אשכנז, בזמן הזה אין צורך להתיר במאה רבנים במקום מצוה.

ומדהימים הם דברי מרן שחכמי אשכנז היו מסתירים סוד זה שר"ג לא גזר אלא עד סוף האלף החמישי אלא שבאו הרשב"א ומהרי"ק וגילו סודם והשתא שנתגלה הסוד דהאידינא ליכא חרם ר"ג (ולכן) מי שהוא חוץ מארצות אשכנז (אע"פ שהוא אשכנזי) וירצ' לנהוג היתר בדבר אין מוחין בידו.

ולפ"ז יוצא חידוש נוסף שתוקף התקנה בימינו היא מחמת המשכתה של חכמי אשכנז וממילא מחייבת רק באותו מקום שנהגו ולכן אשכנזי שיצא מארצות אלו יוכל לנהוג היתר בדבר. ולסיום נביא מעט מדבריו בסוף התשובה. בה מתגלה לנו דמותו האדירה של מרן, ועד כמה רבינו הכיר בערכו הגדול של חיבורו הנפלא "בית יוסף". כמו כן, ניכרת עוצמתו הרבנית, ענותנותו הרבה, ומידותיו הטובות.

ולענין מה שנגע בכבודי חנני ה' מדה שאיני מקפיד לכבודי, אך כבוד התורה איני רשאי ומה גם לבחורים הנדברים, כי זה אומר בכה וזה אומר בכה, יחושו לעצמן ויזכירו מעשה דיהודה בן נחמיה שאמר לו רבי עקיבא צהבו פניך שהשבת את הזקן? תמהני אם תאריך ימים. וכן עלתה לו, כדאיתא במנחות פרק רבי ישמעאל - יהי רצון שלא יענשו על ידי, והם יתנו אל לבם לשוב בתשובה, יקבלו הרבים את תשוב'. ומענין מה שנגע בכבוד ספרי לא אחוש, כי אם יגנהו לא יגונה, ואם ישבחהו לא ישובח, כי האמת עד לעצמו, ונכרים דברי אמת.

עד כה דברתי תוכחת מגולה מאהבה מסותרת, ועתה אשוב אתפלא, כי מי הוציאו להחכם הזה ממחיצתו, כי ידעתיו כי מנעריו בעל מוסר ובעל מדות

טובות שונא המחלוקות ואוהב השלום, ומה גם עתה, כי גם שב גם ישיש שראוי לו להחזי' במדותיו הטובו'. ולבי אומר לי כי אנשי רכיל ומחרחרי ריב הוציאוהו ממחיצתו לכתוב מה שכתב. ועתה אנשי לבב שמעו לי: אליכם אישים אקרא - כל אהביו ויודעי שמו, חוסו על כבוד תורתו וזקנתו, הקבצו ודברו על לבו, לא ישמ' לקול מלחשים ויגע' בים המחלוק' ויחרב וירא' פנים נזעמים למחרחרי ריב השמחי' אלי גיל בראות' ריב ומדון ויתייש' בדעתו וישכך חמתו וכעסו ויעיין היטב ויכיר וידע עד איז' גבול הגיעוהו, כי פתוהו וגם יכלו לו אנשי שלומו הדוברים שלום עם רעיהם ורע' בלבבם לשמוח בראותם דברי ריבו' ומחטיאי אדם בדבר. וידעתי נאמנה, כי כשירחיק ממנו האנשים הנזכרים, אנשי דמים ומרמה, לא יבואו בחצרותיו ולא ידרכו בארמנותיו, יכיר וידע כי עצתי לו עצת אוהב נאמן, כאשר הייתי אהיה כשנים קדמוניו' אהבת עולם אהבתיו אהב' רבה, ככחי אז כחי עתה את והב בסופה, ובכן נשארתי מתחנן להשם יתברך אהב' ואחוה שלום וריעות יטע בינינו. נאם הצעיר יוסף בכמהר"ר אפרים קארו זלה"ה.

שיטתו של רמ"א

מעניינת היא דעתו של רמ"א וחשובה היא מאד לעניין הפסיקה בסוגיא זו, שכן חכמי אשכנז כפי שראינו לעיל, מפולגים בדעתם על מה גזר הרגמ"ה, ועד כמה תקנתו נרחבת וגורפת, ואם היתה מוגבלת בזמן. דברינו מבוססים על דברי רמ"א בשו"ע שהובאו לעיל, וכן על פירושו "דרכי משה" על הטור, שם דן באריכות בדברי הראשונים. מחמת שדעתו מורכבת נסכמה בכמה סעיפים:

א. תקנת רבינו גרשום משום קטטה בעלמא (מחלוקת עם אשתו ומהומה בביתו) ולא משום דררא דאיסור דאורייתא (ע"פ הגה"מ כתובות).

ב. זמן התקנה – בדרכי משה כתב: "נראה דבזמן הזה אין אנו צריכין מאה אנשים להתיר, דהא כבר כלה זמן הגזירה, ואין צריך היתר כלל, כמו שכתבו התוספות (ביצה ה. ד"ה כל דבר) והאשר"י ריש ביצה (סי' ג), ולכן אף על פי שעדיין נוהגין בגזירות הגאון מכל מקום הגזירה כבר בטלה ומכאן ואילך אינו אלא מנהג שנהגו להחמיר ואי אתה רשאי להתיר בפניהם".

משמע, שהתקנה היתה עד סוף האלף החמישי, ולכן אין צורך בהיתר מאה הרבנים. אך לעניין האם לכפות אדם שנשא אישה נוספת לגרש אישה אחת, מביא רמ"א את דעת ב"י שמחמת זה שהתקנה עברה אין כופין (הובא לעיל סעיף יי), ופסק שאין נוהגין כן וכופין עליו להוציא אחת וזה לשונו: "מכל מקום, בכל מדינות אלו התקנה והמנהג במקומו עומד, ואין נושאים שתי נשים, וכופין בחרמות ונדויין מי שעובר ונושא ב' נשים לגרש אחת מהן". לפי זה יוצא, שאע"פ שהתקנה היתה עד סוף האלף החמישי, כיון שקבלו אותה עליהם במדינות אשכנז כופין על מי שעובר על החרם אך ניתן להתירה בלא מאה רבנים.

ג. דוקא במקום שלא פשטה תקנתו אבל מן הסתם נוהג בכל מקום (כר"י מינץ).
ד. התקנה במקום מצוה - הרמ"א מביא בתחילה את מרדכי והרשב"א, שרגמ"ה לא תיקן במקום דיחוי מצוה, ומתירים גם בנשוי לאישה עקרה עשר נשים שבזה לא גזר, אך לאחר מכן מביא את דעת האוסרים במקום מצוה ואף ביבום, ולא מכריע. אך פוסק להקל בגלל זה, במקום שאין הראשונה בת גירושין, כגון שנשתטית או שהוא מן הדין לגרשה (כגון עוברת על דת יהודית, רמ"א אצלנו ובסימן קט"ו) ואינה רוצה ליקח הגט.

כמו כן, לענין ארוסה המורדת בו כותב הדרכי משה אצלנו, שלמרות שבסימן קנד כתב דאף בארוסה יש להחמיר עליו, נראה לי שהמקיל לא הפסיד, שהרי כתבתי לעיל שלא גזר משום חשש איסור דאורייתא, ואינה אלא תקנה בעלמא, ובשל סופרים הלך אחר המיקל, כל שכן בתקנה בעלמא. ופסק כך במפורש ברמ"א אצלנו וזה לשונו: "וכל שכן אם היא ארוסה ואינה רוצה להנשא לו או לפטור ממנו".

ה. כפיה לגרש במקרה שנשא שתי נשים - כופין על תקנת רגמ"ה בימינו (אע"פ שפסק שהיא עד סוף האלף החמישי), בניגוד לפסק הבית יוסף.

ו. התרת התקנה – בדרכי משה הארוך אצלנו פסק: "נראה דבזמן הזה אין אנו צריכין מאה אנשים להתיר דהא כבר כלה זמן הגזירה ואין צריך היתר כלל".
(בניגוד להרבה מפוסקי אשכנז)

ז. אישה שהמירה דת - פסק שמזכה לה גט ע"י אחר, ונושא אחרת במקום שנהגו לחייבו גט, אבל במקום שאין מנהג יכול לשאת אחרת בלא גירושי הראשונה.

ח. אשכנזי שעובר למקום אחר, פסק רמ"א ביו"ד רכ"ח, שאסור לו לישא ב' נשים (ע"פ תשובת הר"ן סימן מ"ח).

לסיכום

במאמרנו זה נגענו קמעא בנושא רחב זה של תקנת רבינו גרשום. ראינו את התקנה במקורותיה הראשוניים ביותר (מחזור ויטרי, כלבו) - מכיון שלא מצאנו אותה במה שמיוחס לרבינו גרשום עצמו. במקורות אלו מוזכרת בעיקר התקנה שלא לשאת שתי נשים, ואין אזכור כלל או בצורה מרומזת בלבד לאיסור לגרש אישה בעל כרחה, אך ראינו שכל הראשונים מייחסים את האיסור לגרש אישה בעל כרחה לרבינו גרשום.

דנו במאמר בגדרי התקנה בעיקר כאשר התקנה מתנגשת עם מצוות פריה ורביה או דיחוי מצוה אחרת כגון יבום, כאשר רבים מפוסקי אשכנז ובראשם הרא"ש מכריעים, שבמקרה זה לא גזר רבינו גרשום. לעומתם, חבל פוסקים רחב, ובראשם המהר"י מינץ ורבים מפוסקי אשכנז הכריעו, שרגמ"ה גזר בכל עניין. ופסיקתו של רמ"א להקל במקרים שאין הראשונה בת גירושין, כגון נשתטית או עוברת על דת במקרה שמסרבות לגט. וכן בארוסה.

כמו כן ראינו את המחלוקת סביב תוקף התקנה, כאשר הרשב"א והמהר"ק שהביאו, גילו לנו שהתקנה היתה עד סוף האלף החמישי. ואימוץ גישה זו בצורה מוחלטת ע"י מרן על כל המשמעות ההלכתית בעניין, שאין לכפות על העובר על התקנה. לעומתו רבים מגדולי אשכנז חלקו על כך. וראינו לסיום את דעתו המורכבת של רמ"א, שאכן תקנת רגמ"ה עד סוף האלף החמישי, ואע"פ שעדיין נוהגת גזירת הגאון, מ"מ הגזירה כבר בטלה, ומכאן ואילך אינו אלא מנהג שנהגו להחמיר ואי אתה רשאי להתיר בפניהם, ולכן כופין על כך, אך במקרים מיוחדים אין צורך בהיתר של מאה רבנים.

מרתקת היא תשובתו של הר"י מינץ ומרן, שלפתחם התגלגלה שאלה זאת בפועל ממש. תשובות השופכות אור על גלגולה של התקנה וחומרתה, ביחוד דעתו של מרן, שתוקף התקנה עד סוף האלף החמישי היתה סוד, שנתגלה ע"י הרשב"א ומהר"ק.

כמובן, שאין במאמרנו זה התיימרות לנקוט עמדה הלכתית בנוגע לתקנה. אך אני מקווה שמאמרנו זה עזר לנו להכיר את השתלשלותה של התקנה ומורכבותה ההלכתית, ומתוך כך נזכה לכווין לאמיתה של הלכה בסוגיא נכבדת זו של תקנת הרגמ"ה.